

พิณพาทย์หามแห่ : ดนตรีในขบวนสมโภช ยอดทองคำพระธาตุพนม

Pinphat Ham-hae: The Music in Celebratory Ritual
Procession of Golden Pinnacle Phra That Phanom

(Received: 23 November 2022; Revised: 13 February 2023; Accepted: 4 April 2023)

เฉลิมพล อะทาโส^[1]

Chalernpol Ataso

บทคัดย่อ

พิณพาทย์หามแห่ เป็นการนำเครื่องดนตรีพิณพาทย์ประกอบไปด้วย ระนาดเอก ฆ้องวงใหญ่ ตะโพน กลองทัด มาผูกเข้ากับคานหาม ในส่วน ฉิ่ง ปี่ใน กรับ และ ฉาบ สามารถเดินบรรเลงไปพร้อม เพื่อสามารถเคลื่อนที่บรรเลงในขบวนของพิธีต่างๆ มีความสัมพันธ์กับพิธีทางศาสนา และพิธีที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ พบได้ในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง เช่น วัฒนธรรมล้านนา วัฒนธรรมล้านช้าง และ วัฒนธรรมเขมร ในระหว่างปี พ.ศ.2562 – 2563 มีการรวบรวมทองคำเพื่อหุ้ม ยอดทองคำพระธาตุพนม ถึง 3 ครั้ง ซึ่งในพิธีมีการจัดขบวนแห่สมโภชยอดทองคำ พระธาตุพนมตามอย่างโบราณ ในทุกๆ ครั้ง และพิณพาทย์หามแห่เป็นวงดนตรี ที่มีบทบาทในขบวนแห่อัญเชิญยอดทองคำเพื่อเป็นการสมโภช จากบริเวณทำน้ำ ด่านศุลกากร อำเภอธาตุพนม มายังมณฑลพิธีลานหน้าวัดพระธาตุพนมวรมหารวิหาร ก่อนที่จะมีการยกยอดทองคำขึ้นประกอบ โดยใช้เพลงกลมเป็นเพลงบรรเลงในขบวน

คำสำคัญ: พิณพาทย์หามแห่, ยอดทองคำ, พระธาตุพนม, ดนตรีในขบวนแห่

[1] อาจารย์ประจำสาขาวิชาดนตรีศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยนครพนม
Lecturer, Division of Music Education, Nakhon Phanom University

Abstract

Pinphat Ham-hae is a type of Pinphat music ensemble comprising musical instruments, Ranat Ek, Khong Wong Yhai, Taphon and Klong Tat, which are tethered together with palanquins, while Ching, Pii Nai, Krup and Chab. Musical performance will be conducted along with movement of performers. Pinphat Ham-hae is generally performed in religious rituals and royal events and ceremonies. Pinphat Ham-hae has been widely performed in the greater Mekong subregion including Lanna, Lanchang and Khmer cultures. During the renovation of Phra That Phanom in 2019-2020, three times of gold donation events were organized to gather gold from Buddhists for assembling the golden pinnacle of Phra That Phanom. For each gold donation ceremony, traditional celebratory ritual processions were arranged from the start point nearby Phra That Phanom and moved towards the venue. Thereafter, the ritual for golden pinnacle assembly was performed along with musical performance by Pinphat Ham-hae using Klong song.

Key words: Pinphat Ham-hae, Golden Pinnacle, Phra That Phanom, Music in parade

บทนำ

พระธาตุพนมเป็นศาสนสถาน ที่มีความเก่าแก่และสำคัญอย่างยิ่งของกลุ่มชนในลุ่มน้ำโขง เป็นศูนย์รวมจิตใจของพุทธศาสนิกชนมาตั้งแต่ครั้งโบราณ ตำนานอรัญคันทานได้กล่าวถึงการก่อสร้างพระธาตุพนม มาตั้งแต่ พ.ศ.8 โดยพระมหากัสสปะ ร่วมกับเจ้าพญาทั้ง 5 และเหล่าพระอรหันต์ 500 องค์ ทำการสถาปนาก่อสร้างพระธาตุพนม ณ บริเวณที่ชื่อว่า ภูกำพร้าว (ดอยกัปปะคีรี) หรือบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขง อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนมในปัจจุบัน นับเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนายุคแรกๆที่แพร่เข้ามาบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ซึ่งพระพุทธศาสนาได้หล่อหลอมให้ชนทุกกลุ่มเหล่าทุกเผ่าพันธุ์ที่นับถือผีต่างกัน เข้ามานับถือพระพุทธรูปองค์เดียวกัน (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2556: 64) จนกลายเป็นรูปแบบความเชื่อที่มีความเหมือนและใกล้เคียงกัน

ตั้งแต่มีการสถาปนาและก่อสร้างองค์พระธาตุพนม ได้มีการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุพนม โดยบรรพบุรุษและพระภิกษุสงฆ์จากล้านช้างและไทยอยู่ตลอด พ.ศ.2073 – 2103 พระเจ้าโพธิสัรราช ผู้ครองเมืองหลวงพระบาง มีความศรัทธาจึงได้สถาปนาบริเวณภูกำพร้าวขึ้นเป็นวัด รวมทั้งอุทิศข้าทาสบำรุงรักษาองค์พระธาตุพนม และเมื่อ พ.ศ.2103 – 2114 พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช พระโอรสของพระเจ้าโพธิสัรราช ได้เสด็จมานมัสการพระธาตุพนมและทรงซ่อมฐานพระธาตุพนม พ.ศ.2157 พระยานครหลวงพิชิตราชธานีศรีโคตรบูรเจ้าเมืองนครพนมได้บูรณะองค์พระธาตุ โดยโบกปูนซ่อมฐานทั้ง 4 ด้าน สร้างกำแพงแก้วชั้นในและชั้นนอกก่อซุ้มประตูจำลองตัวโขงทั้ง 4 ด้าน หอข้าวแท่นบูชา รวมทั้งอุทิศข้าทาสบำรุงรักษาพระธาตุพนม (จดหมายเหตุการณบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุพนม, 2522: 30 -31) พ.ศ.2233 พระครูโพนสะเม็ก (ญาครู้ซู้หอม) ได้นำพาศิษย์โยม 3,000 คน จากเวียงจันทน์ลงมาปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุพนม (หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระยอดแก้วพุทธชินราชสกลมหาสังฆปาโมกข์สมเด็จพระสังฆราชแห่งพระราชอาณาจักรลาว, 2528: 109) โดยบูรณะองค์พระธาตุตั้งแต่ชั้นที่ 2 ขึ้นไปจนยอด และได้หล่อเหล็กเปียง สวมที่ยอด(อยู่ข้างในองค์ปัจจุบัน) พร้อมด้วยฉัตร ถึง พ.ศ.2235 รวม 3 ปีจึงแล้วเสร็จ ครั้นซ่อมแซมองค์พระธาตุพนมเสร็จเป็นที่เรียบร้อย ท่านพระครูโพนสะเม็กได้แบ่งครุฑขาวเวียงจันทน์ไว้อุปัฏฐากพระธาตุพนม

บางส่วน (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2556: 106) พ.ศ.2349 – 2356 พระเจ้าอนุวงศ์ และพระยาจันทบุรียวงศา ร่วมกันบูรณะซ่อมแซมฉัตรพระธาตุพนม สร้างถนนอิฐ จากวัด ไปยังท่าน้ำ และซ่อมแซมพระอุโบสถ พ.ศ.2444 พระครูวิโรจน์รัตโนบล จากวัดทุ่งศรีเมือง จังหวัดอุบลราชธานี ได้บูรณะโดยทำความสะอาดองค์พระธาตุ กะเทาะปูนเก่าที่ชำรุดและซ่อมแซม ทาสีประดับกระจกกระเบื้องเคลือบ ลงรัก ปิดทองที่ยอดองค์พระธาตุ แผ่นแผ่นเงิน แผ่นทองหุ้มยอด ประดับแก้วรวมทั้ง ซ่อมกำแพงชั้นใน(สมชาติ มณีโชติ, 2554: 115 – 116) พ.ศ.2483 รัฐบาล สมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม บูรณะองค์พระธาตุพนม ต่อเรือนยอดพระธาตุ ให้สูงกว่าเดิม โดยพลโทประยูร ภมรมนตรี รัฐมนตรีของรัฐบาลในขณะนั้น ได้เดินทางไปตรวจราชการภาคอีสาน เดินทางผ่านวัดพระธาตุพนม เห็นว่าเป็น ปุชนียสถานที่มีความสำคัญ เป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชนสองฝั่งโขง จึงเสนอ ต่อรัฐบาลเห็นชอบในการบูรณะองค์พระธาตุพนม จึงมอบหมายให้หลวงวิจิตร วาทการ รัฐมนตรีและอดีตอธิบดีกรมศิลปากรเดินทางมาสำรวจ เพื่อนำเสนอ โครงการต่อรัฐบาล โดยเสริมยอดให้สูงขึ้น ปิดทองเพื่อให้ผู้ที่เดินทางผ่านไปมา สามารถมองเห็นได้ในระยะพินเส้น ส่วนช่วงล่างนั้นให้คงแบบเดิม เพื่อรักษา คุณค่าทางประวัติศาสตร์ไว้ ซึ่งในส่วนยอดได้ต่อเรือนยอดธาตุขึ้นอีกตามแบบ ศิลปะไทย และมีการถอดยอดฉัตรออกมาซ่อมแซม ภายหลังจากที่มีการบูรณะ องค์พระธาตุพนมใหม่ในปี พ.ศ.2483 องค์พระธาตุพนมจึงสูงขึ้นถึง 57.50 เมตร (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2556: 153 – 154) หลังจากที่มีการบูรณะองค์พระธาตุพนม มาอย่างต่อเนื่อง ในปี พ.ศ.2518 พระธาตุพนมได้พังทลายตามกาลเวลา

ต่อมาในปี พ.ศ.2519 ทางวัดพระธาตุพนมอันมีท่านเจ้าคุณพระเทพรัตนโมลี เจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนมเป็นประธาน พร้อมด้วยกรรมการจังหวัดนครพนม กรรมการอำเภอธาตุพนม และพุทธศาสนิกชน ได้ทำพิธีลงรากฝังเสาเสริมองค์ พระธาตุพนม และได้เริ่มก่อสร้างองค์พระธาตุพนมองค์ใหม่ เมื่อพ.ศ.2520 มีการประดับตกแต่งองค์พระธาตุพนม โดยมีกรมศิลปากรเป็นผู้ดำเนินการ ประดับตกแต่งให้มีความคล้ายศิลปะเดิมมากที่สุด แล้วเสร็จในปี พ.ศ.2522 จึงได้จัดให้มีพระราชพิธีบรรจุพระอุรังคธาตุและยกฉัตรขึ้น ในวันที่ 21 – 22 มีนาคม พ.ศ.2522 (พระธรรมราชาโน้ต, 2551) จากนั้นได้มีการบูรณปฏิสังขรณ์ องค์พระธาตุพนมและบริเวณรอบของวัดพระธาตุพนมเรื่อยมา กระทั่งในปี

พ.ศ.2562 - 2563 ได้มีการบูรณะพระธาตุพนมครั้งใหญ่ โดยการนำทองคำหุ้มส่วนยอดพระธาตุพนม จำนวน 3 ครั้ง ได้แก่ ยอดน้ำค้างทองคำ ยอดปลีทองคำ และฐานปลีทองคำ นับเป็นการบูรณะองค์พระธาตุพนมครั้งประวัติศาสตร์ เป็นการรวบรวมทองคำจำนวนมากเพื่อหุ้มยอดพระธาตุพนมบรมเจดีย์ ซึ่งในการหุ้มยอดทองคำพระธาตุพนมทั้ง 3 รอบนั้น ได้มีพิธีพุทธาภิเษกสมโภช ยอดทองคำ และได้มีการแห่สมโภชยอดทองคำตามแบบโบราณ โดยใช้พินพาทย หามแห่เป็นดนตรีในขบวนแห่อัญเชิญยอดทองคำ

บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อชี้ให้เห็นลักษณะ หลักการ และแนวคิดในการนำพินพาทยหามแห่ เข้ามาใช้ในพิธีแห่ยอดทองคำพระธาตุพนม เพื่อเฉลิมฉลอง ยอดทองคำที่ใช้หุ้มส่วนยอดองค์พระธาตุพนม ในระหว่าง พ.ศ.2562 - 2563 จำนวน 3 ครั้ง และการแห่พระพุทธรูปทองคำ “พระพุทธโคดมสดนาคราชจตุรทิศ” โดยมีประโยชน์หลักๆ คือ การนำเสนอแนวคิดในการสืบทอดการใช้พินพาทย หามแห่ในพิธีอันเป็นมรดก ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์พระธาตุพนม ให้บุคคลทั่วไปได้ศึกษา และเป็นการสอดแทรกองค์ความรู้ให้กับผู้ที่ได้พบเห็น ผ่านพิธีแห่สมโภชยอดทองคำทั้ง 3 ครั้ง สู่การถ่ายทอดในรูปแบบผลงานทางวิชาการ

ความเป็นมาของพินพาทยหามแห่พระธาตุพนม

พินพาทยหามแห่ถือเป็นลักษณะการบรรเลงดนตรีในรูปแบบหนึ่ง ของกลุ่มชนในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงตอนกลาง เป็นการนำเครื่องดนตรีพินพาทยประกอบไปด้วย ระนาดเอก ฆ้องวงใหญ่ ตะโพน กลองทัด มาผูกเข้ากับคานหาม ให้สามารถเคลื่อนที่บรรเลงในขบวนของพิธีต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์กับศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ พบทั่วไปในเขตวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง เช่น วัฒนธรรมล้านนา วัฒนธรรมล้านช้าง และวัฒนธรรมเขมร กัมพูชา

ในส่วนวัฒนธรรมล้านช้างนั้น พบหลักฐานเก่าแก่เกี่ยวกับพินพาทยหามแห่จากบันทึกของท่าน วุสตอป หุตการคำชาวฮอลแลนด์ ที่เดินทางเข้ามายังกรุงเวียงจันทน์ช่วง พ.ศ.2204 - 2205 ได้กล่าวถึงขบวนเสด็จของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช เกี่ยวกับขบวนพินพาทยหามแห่ในขบวนเกียรติยศ ครั้งเสด็จไปรับคณะทูต ดังนี้

ตอนเช้าวันที่ 16 พฤศจิกายน ทางสำนักพระราชวัง ส่งช้างมาหลายเชือก เพื่อต้อนรับเอาสาสน์ของท่านนายพลดิอาแมน สาสน์นั้นเอาใส่ถุงทองคำหลังช้างตัวที่ 1 ซึ่งเดินไปก่อนตัวอื่นๆ พวกข้าพเจ้าขี่ช้างคนละเชือก พวกข้าพเจ้าได้เดินไปตอนหน้าพระราชวัง ทั้งสองฟากทางมีทหารเดินเป็นแถว พวกข้าพเจ้ามาทางเบื้องหลังพระราชวัง อยู่บนหัวช้างเราเห็นเมืองซึ่งมีกำแพงล้อมรอบสูงประมาณครึ่งตัวคนที่กำลังขี่หลังช้าง เมื่อมองจากหัวช้างเลียบมาที่ต้นกำแพงนั้นมีคลองใหญ่ซึ่งเต็มไปด้วยน้ำไม่สะอาด ทั้งมีหญ้าเกิดขึ้นเต็มบริเวณนั้น จากกำแพงไปประมาณ ¼ ไมล์ พวกเราไปถึงบริเวณที่พระบาทสมเด็จพระเจ้ามหาชีวิต จะได้ทรงกรุณารับสาสน์ พวกเราได้ลงจากหลังช้าง ได้เข้าไปในที่พัก ซึ่งได้จัดต้อนรับพวกข้าพเจ้า เพื่อรอให้ท่านเข้าเฝ้า รอบพานของพวกข้าพเจ้านั้น พวกเสนาอำมาตย์ก็มีพานของเขาเหมือนกัน และมีขบวนทหาร ขบวนช้าง และม้า มีเสียงครึกครื้นและไปๆ มาๆ สับสนเทียบได้ราวกับกองทัพของเจ้าออลังเซอร์ (Prince d'orange) พวกข้าพเจ้ารออยู่ 1 ชั่วโมงแล้วเจ้าชีวิตเสด็จอยู่บนช้างเผือกก็เดินผ่านมาต่อหน้าพวกข้าพเจ้า พวกข้าพเจ้าก็ทำอย่างทุกคนทำ คือ นั่งคุกเข่าหน้าหันไปหาขบวนแห่ พระองค์ทรงปรากฏว่ายังหนุ่มอายุเพียง 23 ปี เท่านั้น ตรงหน้าช้างเผือกมีทหาร 300 คน ถือปืนเดินนำหน้ามาก่อน หลังช้างเผือกอีกหลายตัวบรรทุกทหาร ถัดไปนั้นมีพวกดนตรี ถัดนั้นอีก มีทหาร 300 คน ถัดทหารนั้นไปมีช้าง 16 เชือก มีมเหสี 5 องค์ ซี่มาด้วย เมื่อขบวนแห่ผ่านไปแล้วพวกข้าพเจ้าก็กลับที่พักข้าพเจ้า

(อ้างอิงใน เฉลิมศักดิ์ พิฤศรี, 2559: 32)

ข้อความดังกล่าว นับเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงการใช้ดนตรีในขบวนเสด็จของเจ้ามหาชีวิต อาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ ซึ่งอุปมาได้ว่า อาจเป็นพิณพาทย์หามแห่ โดยสังเกตจากคำว่า “มีเสียงครึกครื้น” น่าจะหมายถึงเสียงพิณพาทย์หามแห่ และเสียงของพิณพาทย์ ที่มีความกังวานของฆ้องวงใหญ่ ระนาดเอก ตะโพน กลองทัด และ ปี่ ชี้ให้เห็นว่าพิณพาทย์หามแห่เป็นดนตรีพิธีกรรมในขบวนเสด็จ แสดงถึงพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์มาตั้งแต่ครั้งสมัยพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช หรืออาจมีมาก่อนสมัยนี้ หากแต่ขาดหลักฐานที่มายืนยัน

ในปี พ.ศ.2350 – 2356 เจ้าอนุวงศ์ กษัตริย์แห่งกรุงเวียงจันทน์ ได้เสด็จเดินทางมาทำการบูรณปฏิสังขรณ์พระธาตุพนม พร้อมทั้งได้ทำฉัตรองค์พระธาตุใหม่ ด้วยทองคำประดับเพชรพลอยจำนวน 200 เม็ด เมื่อทำฉัตรเสร็จสิ้นแล้ว จึงจัดให้มีพิธีพุทธาภิเษกยกฉัตรขึ้นสู่ยอดพระธาตุพนม พร้อมทั้งได้ถวายครุฑนตรีนกคนตรีและเครื่องดนตรีพิณพาทย์เครื่อง 5 ที่นำมาจากราชสำนักเวียงจันทน์ ให้ประจำอยู่ที่วัดพระธาตุพนม (ชุดาสมร ดิเรกศิลป์, 2559: 40) ซึ่งประกอบไปด้วย ระนาดเอก ฆ้องวงใหญ่ ตะโพน กลองทัด ฉิ่ง และปี่ เพื่อใช้บรรเลงถวายองค์พระธาตุพนมในทุกวันพระ 15 ค่ำ และพิธีกรรมอันสำคัญที่เกี่ยวกับองค์พระธาตุพนม ทำให้ศิลปะวิทยาการพิณพาทย์ราชสำนักล้านช้างเวียงจันทน์ เข้ามาสู่วัฒนธรรมพระธาตุพนมตั้งแต่นั้น ซึ่งลักษณะการบรรเลง ขนบธรรมเนียมและบทเพลงต่างๆ มีความคล้ายคลึงกับราชสำนักเวียงจันทน์ ไม่เว้นแม้กระทั่งลักษณะการบรรเลงในรูปแบบ พิณพาทย์หามแห่

ภาพที่ 1 ลูกฆ้องวงที่เจ้าอนุวงศ์ถวายไว้ ณ วัดพระธาตุพนม
ที่มา : เฉลิมพล อะหาโส

ในบันทึกการตรวจราชการมณฑลของเจ้าพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ 10 มกราคม พ.ศ.2449 ได้กล่าวถึงพิณพาทย์หามแหในขบวนแห่ปราสาทผึ้งของชาวธาตุพนม ดังนี้

“...เวลาบ่าย 4 โมงราษฎรแห่ปราสาทผึ้งและบั้งไฟเป็นกระบวนใหญ่เข้าสู่ประตูศาลาเจดีย์ ณ ตะวันตกประทักษิณ องค์พระธาตุสามรอบ กระบวนหน้านั้นคือผู้ชายและเด็กเดิน ข้างหน้าหมู่บ้านหนึ่งแล้วมีพิณพาทย์ ต่อไปถึงบุษบกมีเทียนชี้ผึ้งใหญ่ 4 เล่ม ในบุษบกแล้วมีธูปบั้งไฟต่อมามีปราสาทผึ้งคือ แต่งหยวกกล้วยเป็นรูปปราสาทแล้วมีดอกไม้ทำด้วยขี้ผึ้งเป็นเครื่องประดับประดาอย่างกระจาดผ้า ห้อยด้วยไส้เทียนและไหมเช็ด เมื่อขบวนแห่เวียนครบสามรอบแล้วนำปราสาทผึ้งไปตั้งถวายพระมหาธาตุ ราษฎรก็นั่งประชุมกันเป็นหมู่ๆ ในลานพระมหาธาตุ คอยข้าพเจ้าจุดเทียนนมัสการแล้วรับศีลด้วยกันพระสงฆ์มีพระครูวิโรจน์รัตโนบลเป็นประธานเจริญพระพุทธมนต์เวลาค่ำมีการเดินเวียนเทียนและจุดบั้งไฟดอกไม้ฟุ่มและมีเทศน์กัณฑ์หนึ่ง...”

(อ้างถึงใน ประวิทย์ คำพรหม, 2546: 65)

จากข้อความดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่า ชาวธาตุพนมมีการใช้พิณพาทย์หามแหในการแห่ปราสาทผึ้ง เพื่อไปถวายต่อองค์พระธาตุพนม จากข้อความในบรรทัดที่ 3 – 4 กล่าวถึงขบวนแห่ที่มี ชาย - หญิง ซึ่งน่าจะถือเครื่องบูชาและพ่อนรำต่อมาเป็นพิณพาทย์หามแห จากนั้นเป็นปราสาทผึ้ง และธูปบั้งไฟตามลำดับถือเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นขบวนแห่เครื่องบูชาปราสาทผึ้งในสมัยนั้น นอกจากจะใช้ในการแห่ปราสาทผึ้งแล้ว คงมีการใช้พิณพาทย์หามแหในพิธีสำคัญต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระธาตุพนม เช่น แห่สมโภชพระอุรังคธาตุ แห่พระอุคุต และแห่กองบุญ ฯลฯ เป็นต้น

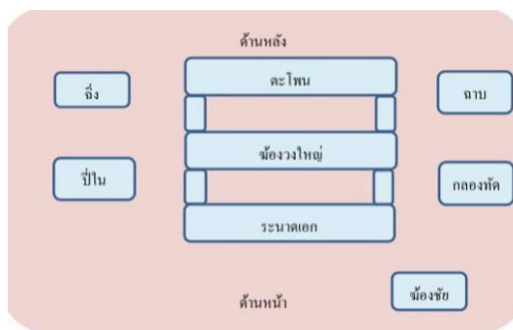

ภาพที่ 2 พิณพาทย์หามแห่ เมืองหลวงพระบาง สมัยพระเจ้าศรีสว่างวงศ์
ที่มา : เฉลิมศักดิ์ พิกุลศรี, 2559: 53

จากภาพประกอบที่ 2 เป็นพิณพาทย์ในขบวนแห่ประเพณีบางอย่างของชาวหลวงพระบาง พบในสมัยเจ้ามหาชีวิตศรีสว่างวงศ์ ระหว่าง พ.ศ.2447 – 2502 (เฉลิมศักดิ์ พิกุลศรี, 2559: 59) โดยผังของพิณพาทย์เป็นตอนเดียว มีระนาดเอก ฆ้องวงใหญ่ ตะโพน และกลองทัด ส่วนปี่ ฉิ่ง และฉาบ เป็นการเดินบรรเลง ซึ่งรูปแบบการบรรเลงดังกล่าวน่าจะเป็นที่นิยมของชาวหลวงพระบางในขณะนั้น ซึ่งสมัยดังกล่าวมีการไปมาหาสู่กันระหว่างนักดนตรีพิณพาทย์ตระกูลคำป๋อง กับนักดนตรีพิณพาทย์ฝั่งลาว พินิจ คำป๋อง (สัมภาษณ์, 1 เมษายน 2564) ทำให้มีการแลกเปลี่ยนรูปแบบของพิณพาทย์หามแห่ หรือรับเอารูปแบบมาจากฝั่งลาว

ในพ.ศ.2522 มีพระราชพิธีบรรจุพระอัฐิธาตุ ในพระราชพิธีมีการสมโภช ณ วัดพระธาตุพนมอย่างยิ่งใหญ่ ระหว่างวันที่ 21 – 23 มีนาคม 2522 มีขบวนแห่พระอัฐิธาตุเพื่อบรรจุในองค์พระธาตุพนมถึง 15 ขบวน มีสุภาพบุรุษและสุภาพสตรีแต่งกายพื้นเมืองด้วยผ้าสีต่างๆ กัน มีการพ้อนำหน้าขบวนทุกขบวนด้วยจิ้งหะสีลาแตกต่างกันไป มีมโหรี ปี่ กลอง และเครื่องเล่นดนตรี บรรเลงไปตามจังหวะของการพ้อนำ นั้นๆ (พระธรรมราชานุวัตร, 2551: 230) เพื่อแห่อัญเชิญพระอัฐิธาตุเข้าไปบรรจุในองค์พระธาตุพนม พร้อมทั้งสมโภชการบรรจุพระอัฐิธาตุ

พิณพาทย์หามแห่ยังใช้ในพิธีอัญเชิญพระอุปคุต ในช่วงงานนมัสการพระธาตุพนมประจำปี ซึ่งจัดขึ้นช่วงเช้าวันขึ้น 8 ค่ำ เดือน 3 ของทุกปี โดยจะมีการตั้งขบวนบริเวณท่าน้ำด้านสุลาการหน้าวัดพระธาตุพนม เคลื่อนขบวนผ่านประตูเรื่องอรัณยรักษา สู่วัดพระธาตุพนม โดยวงพิณพาทย์ตระกูลคำป๋องจะเป็นผู้นำพิณพาทย์หามแห่เข้าร่วมพิธี ซึ่งมีประชาชนชาวธาตุพนมร่วมกันหามพิณพาทย์ (ชุดาสมร ดิเรกศิลป์, 2559: 49) และร่วมจัดริ้วขบวนต่างๆ เพื่ออัญเชิญพระอุปคุตประดิษฐานบริเวณหน้าวัดพระธาตุพนม ในช่วงงานนมัสการพระธาตุพนม ตลอด 9 วัน 9 คืน

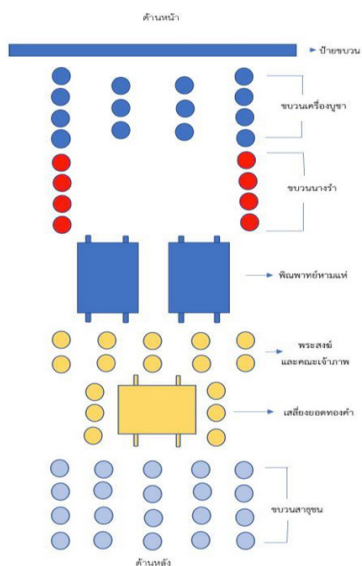

ภาพที่ 3 ผังพิณพาทย์หามแห่ตระกูลคำป๋อง
ที่มา : ชุดาสมร ดิเรกศิลป์, 2559: 50

ภาพประกอบที่ 3 เป็นผังพิณพาทย์หามแห่ตระกูลคำป๋อง ที่ใช้ในพิธีอัญเชิญพระอุปคุต ประเพณีนมัสการพระธาตุพนม ปี พ.ศ.2530 ซึ่งลักษณะคานหามเป็นแบบตอนเดียว สอดคล้องกับภาพที่ 2 ประกอบไปด้วย ตะโพน ฆ้องวงใหญ่ และระนาดเอก ในส่วน ฉิ่ง ปี่ ฉาบ เป็นการเดินบรรเลง กลองทัดและฆ้องชัย เป็นการสอดคานหามใช้ผู้หามสองคน แยกออกจากคานหามหลัก ซึ่งลักษณะพิณพาทย์หามแห่ไม่ได้จำกัดตายตัว หากแต่มีการประยุกต์ใช้ให้เข้ากับพื้นที่และสถานการณ์ในแต่ละช่วงเวลาที่ใช้งาน ในส่วนบทเพลงที่ใช้ในการหามแห่คือ เพลงแห่หรือเพลงกราวนอก ฟินิจ คำป๋อง (สัมภาษณ์, 1 เมษายน 2564)

รูปแบบพิณพาทย์หามแหในขบวนอัญเชิญยอดทองคำพระธาตุพนม

ในปี พ.ศ.2562 มีการรวบรวมทองคำเพื่อใช้หุ้มส่วนยอดองค์พระธาตุพนม ซึ่งในการหุ้มยอดทองคำมีจำนวนทั้งหมด 3 ครั้ง ได้แก่ ยอดน้ำค้างทองคำ ปลียอดทองคำ และฐานปลีทองคำ ใช้เวลาในการรวบรวมทองคำ และหุ้มยอดทองคำระหว่าง พ.ศ.2562 – 2563 ซึ่งในการหุ้มยอดทองคำแต่ละครั้ง จัดให้มีพิธีตามโบราณของวัดพระธาตุพนมและอิงตามอรัญคันทาน ทั้งในส่วน พิธีมหาพุทธาภิเษกสมโภช พิธีบวงสรวงเทวดา และพิธีแห่ยอดทองคำเพื่อเฉลิมฉลอง ก่อนนำขึ้นไปติดตั้ง ณ ยอดองค์พระธาตุพนม โดยพิธีแห่ยอดทองคำในแต่ละครั้ง จะเริ่มตั้งขบวน ณ บริเวณท่าน้ำด้านศุลกากร อำเภอธาตุพนม เคลื่อนขบวน ผ่านประตูเรือมอรัญราษฎร์ สู่ถนนชลพิธี บริเวณหน้าวัดพระธาตุพนม

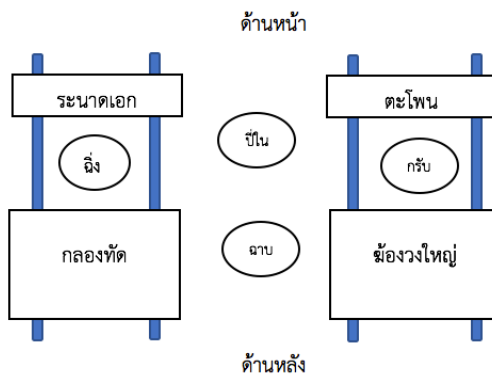

ภาพที่ 4 ผังขบวนสมโภชยอดทองคำพระธาตุพนม
ที่มา : เฉลิมพล อะหาโส

ภาพที่ 4 เป็นผังขบวนแห่สมโภชยอดทองคำพระธาตุพนม ในปี พ.ศ.2562 – 2563 ประกอบไปด้วย ป้ายชื่องาน ขบวนหนุ่มสาว ถือเครื่องสักการะ ขบวนนางรำ พิณพาทย์หามแห คณะสงฆ์ คณะเจ้าภาพ เสลี่ยงหามยอดทองคำ ขบวนศรัทธาสาธุชน ขบวนนางรำข้าโองาสพระธาตุพนม และปิดท้ายด้วยวง

กลองยาว ซึ่งลักษณะการจัดขบวนดังกล่าวได้อิงมาจากตำนานอุรังคินทาน ที่ได้ระบุถึงการสมโภชการบรรจุพระอุรังคธาตุ พ.ศ.2522 ดังนี้ ขบวนแห่งพระอุรังคธาตุ พร้อมด้วยขบวนแห่พื้นเมือง และขบวนแห่จากจังหวัดต่างๆ มีสุภาพบุรุษและสุภาพสตรีแต่งกายพื้นเมืองด้วยเสื้อผ้าสีต่างๆ กัน มีการพ้อนรำนำน้าขบวนด้วยจังหวะลีลาต่างๆ กัน มี มโหรี ปี่ กลอง และเครื่องเล่นดนตรีบรรเลงไปตามจังหวะการพ้อนรำนั้น นับเป็นภาพสะท้อนให้เห็นความเจริญรุ่งเรืองแห่งศิลปกรรม วัฒนธรรม ประเพณีอันดีงามของอดีตกาล (พระธรรมราชาวัตร, 2551: 229 – 230) ข้อความดังกล่าวทำให้ทราบถึงขนบประเพณีในการแห่สมโภชที่เกี่ยวกับพระธาตุพนม ซึ่งจากคำกล่าวที่ว่า มโหรี ปี่ กลอง น่าจะหมายถึงพิณพาทย์หามแห่และดนตรีอีกหลายชนิด ที่ใช้ในขบวนแห่ครั้งนั้น

พิณพาทย์หามแห่ในขบวนสมโภชยอดทองคำองค์พระธาตุพนม ในปี พ.ศ.2562 – 2563 ทั้ง 3 ครั้ง ได้มีการปรับปรุงแบบคานหาม และการวางตำแหน่งของเครื่องดนตรีพิณพาทย์แต่ละชิ้นเพื่อให้เข้ากับสถานการณ์ในปัจจุบัน ซึ่งการจัดผังวงพิณพาทย์หามแห่เป็น 2 ตอน ดังนี้ ตอน 1 มีระนาดเอก ฉิ่ง กลองทัด และ ตอน 2 มี ตะโพน กรับ ช้องวงใหญ่ ส่วนปี่ และฉาบเดินบรรเลงระหว่าง ตอน 1 และ ตอน 2 ดังในภาพประกอบที่ 5 เพื่อให้พิณพาทย์หามแห่มีเสียงดังกังวาน และนักดนตรีในวงสามารถได้ยินเสียงของเครื่องดนตรีซึ่งกันและกัน

ภาพที่ 5 ผังแสดงพิณพาทย์หามแห่ ขบวนยอดทองคำพระธาตุพนม
ที่มา : เฉลิมพล อะหาโส

ผังพิณพาทย์หามแห่ ตามภาพที่ 5 มีความสอดคล้องกับพิณพาทย์หามแห่
ในขบวนเสด็จเจ้ามหาชีวิตของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง เป็นขบวนเสด็จของ
เจ้ามหาชีวิตศรีสว่างวงศ์ ครั้งเสด็จไปนมัสการพระธาตุหลวง ประเพณีนมัสการ
พระธาตุหลวง ณ กรุงเวียงจันทน์ ปี พ.ศ.2481

ภาพที่ 6 พิณพาทย์หามแห่ในขบวนเสด็จเจ้ามหาชีวิตศรีสว่างวงศ์ ประเพณีนมัสการพระธาตุหลวง
ที่มา : (Grant Evans, 2009: 325)

ลักษณะของพิณพาทย์ตามภาพที่ 6 เป็นพิณพาทย์หามแห่มี 2 ตอน ดังนี้
ตอน 1 (ฝั่งซ้าย) เป็น ระนาดเอก และฆ้องวงใหญ่ ส่วนตอน 2 (ฝั่งขวา) เป็น
กลองทัด และตะโพน ส่วนคนปี่ คนฉิ่ง และเครื่องดนตรีอื่นๆ อาจเดินบรรเลง
ระหว่าง ตอน 1 และตอน 2 หรืออาจเดินบรรเลง ข้างๆ พิณพาทย์หามแห่ก็ได้
ซึ่งภาพดังกล่าวมีความสอดคล้องกับพิณพาทย์หามแห่ที่ใช้ในการแห่ยอด
ทองคำพระธาตุพนม หากแต่ต่างกันตรงตำแหน่งในการวางเครื่องดนตรีเพียง
เล็กน้อย

ภาพที่ 7 พิณพาทย์หามแห่พิธีอัญเชิญพระอุปคุต เนื่องในงานสมโภชฐานปสิยอตทองคำ
ที่มา : เฉลิมพล อะหาโส

ภาพประกอบที่ 7 เป็นรูปแบบพิณพาทย์หม่แท้ที่ใช้ในขบวนแห่ยอดทองคำ พระธาตุพนมทั้ง 3 ครั้ง โดยอิงมาจากภาพประกอบที่ 6 และนำมาปรับใช้ให้เหมาะสมกับพิธีดังกล่าว โดยให้ระนาดเอกอยู่ฝั่งเดียวกันกับกลองทัด เพราะเสียงกลองทัดมีความดังกังวาน ค่อยให้จังหวะกับเครื่องดนตรีทุกชิ้น อีกฝั่งเป็นตะโพนและฆ้องวงใหญ่ เนื่องจากตะโพนมีเสียงค่อนข้างเบาว่า กลองทัด จึงให้อยู่ฝั่งเดียวกันกับฆ้องวงใหญ่ ซึ่งมีเสียงที่กังวาน ค่อยให้จังหวะ ตะโพนไปในตัว ส่วนปี่ ให้อยู่ตรงกลางระหว่าง 2 ฝั่งเพื่อเชื่อมทำนองของ ทั้งสองฝั่งให้เกิดความสมดุล และจังหวะที่สม่ำเสมอ

บทเพลงประกอบขบวนแห่ยอดทองคำ

ในพิธีแห่ัญเชิญยอดทองคำพระธาตุพนมทั้ง 3 รอบนั้น พิณพาทย์หม่แท้ ถือเป็นดนตรีพิธีกรรม ในขบวนัญเชิญยอดทองคำในทุกรอบ โดยได้รับอิทธิพล จากความเชื่อของชนชาวลุ่มน้ำโขงที่ว่า เสียงกังวานของเครื่องดนตรีโลหะ เมื่อราว 3,000 ปีมาแล้วถือว่าเป็นเสียงแห่งความยิ่งใหญ่ ศักดิ์สิทธิ์ และมหัศจรรย์ที่สุดในยุคนั้น เครื่องดนตรีโลหะจึงมีฐานะสูงมาตราบเท่าทุกวันนี้ เช่น ฆ้องวงใหญ่ ในวงพิณพาทย์ เป็นต้น (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2553: 56) ซึ่งมีการวิวัฒนาการจากวัฒนธรรมฆ้องวงใหญ่ สู่การรวมวงพิณพาทย์ที่ใช้ในพิธีกรรม และมีการประพันธ์บทเพลงไว้ใช้สำหรับวงพิณพาทย์ เพื่อสื่ออารมณ์ความเข้มข้น และความศักดิ์สิทธิ์ ของพิธีกรรม

ในขบวนแห่สมโภชยอดทองคำองค์พระธาตุพนม ในระหว่าง พ.ศ.2562 – 2563 ทั้ง 3 รอบ วงพิณพาทย์หม่แท้ได้เลือกใช้เพลงกลม โดยให้ข้อสังเกตว่า เพลงกลม เป็นเพลงที่มีลักษณะเรียบง่าย สง่างาม ให้อารมณ์เข้มข้น ศักดิ์สิทธิ์ และเป็นเพลงหน้าพาทย์ที่ใช้สำหรับการเสด็จของเทวดาผู้สูงศักดิ์ในทาง ดนตรีไทย ในส่วนฝั่งลาวยุคพระราชอาณาจักรลาว นิยมใช้เพลงกลมในการเสด็จ ของเจ้ามหาชีวิต อาทิจ เสด็จไปนมัสการพระธาตุหลวง เสด็จทรงกรานกฐิน ฯลฯ เป็นต้น แพงพัน บุตรโบล (สัมภาษณ์, 4 ตุลาคม 2556) นอกจากนี้แล้ว เพลงกลม ยังเป็นเพลงหน้าพาทย์ทำนองหนึ่ง ใช้สำหรับประกอบกิริยาไปมาทางอากาศ ของเทพเจ้าหรือตัวละครสูงศักดิ์ เช่น พระอิศวร พระพรหม พระนารายณ์ พระวิษณุกรรม พระอินทร์ พระอรชุน เจ้าเงาะ ฯลฯ และเพลงกลมยังเป็นเพลง อันดับที่ 10 ของเพลงประจำกัณฑ์สักรพรรพในเทศน์มหาชาติ ลีลาทำนองของ

เพลงนี้ เริ่มต้นด้วยระดับเสียงปานกลาง เมื่อจบท่อนเพลงเปลี่ยนเป็นเสียงสูง เสียงต่ำ และกลับมาเสียงกลาง ในทำนองและลีลาเดิมจึงเรียกว่า เพลงกลม เรียกเพลงหน้าพาทย์แผ่ของเพลงนี้ว่า “ลูกกระสุน” ในการแสดงละครนอก เรื่องสังข์ทอง ใช้บรรเลงเพลงนี้ในบทของเจ้าเงาะ หรือในเรื่องสังข์ศิลป์ชัย ใช้กับบทของสิงหรา (ณรงค์ชัย ปิฎกัรชต์, 2557: 24) ในส่วนนครจำปาศักดิ์ สปป.ลาว ใช้เพลงกลม สำหรับประกอบกิริยาอาการของมเหศักดิ์ องค์ใหญ่ เช่น เจ้าอินตา เจ้าธรรมรังสี ในส่วน เจ้าคำแสนงอน ที่มีศักดิ์เป็นน้องหรือเป็น มเหศักดิ์ชั้นรองใช้เพลงกราวนอก (เฉลิมพล อะทาโส, 2557: 194) จากเหตุผล ดังกล่าวจึงทำให้พิณพาทย์ห้ามแห่เลือกใช้เพลงกลม เป็นเพลงแห่อัญเชิญยอด ทองคำองค์พระธาตุพนม เพราะถือว่า องค์พระธาตุพนมเปรียบเสมือนตัวแทน ขององค์พระศาสดา คือ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นที่เคารพยึดเหนี่ยว ทางจิตใจของ พุทธศาสนิกชนชาวนครพนม และผู้คนในอนุภูมิภาคกลุ่มน้ำโขง

ภาพที่ 8 ขบวนแห่สมโภชปัสายอดทองคำองค์พระธาตุพนม
ที่มา : เฉลิมพล อะทาโส

บทสรุป

พิณพาทย์ห้ามแห่ เป็นวงดนตรีในขบวนแห่ที่มีความสำคัญในทางพระพุทธศาสนา และยังเกี่ยวข้องกับดนตรีขบวนเสด็จของเจ้ามหาชีวิตล้านช้างในยุค พระราชอาณาจักรลาว พบหลักฐานว่า พิณพาทย์ห้ามแห่มีบทบาทในขบวนเสด็จของเจ้ามหาชีวิตล้านช้างในสมัยพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชแห่งกรุงเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นบันทึกของวันุสตอบทูตชาวต่างชาติที่เข้ามาในสมัยนั้น

นอกจากนี้ยังพบพิณพาทย์ห้ามแห่ได้ในกลุ่มวัฒนธรรมล้านนา และวัฒนธรรมเขมร ซึ่งถูกใช้ในบริบทที่มีความใกล้เคียงกัน พิณพาทย์ห้ามแห่เข้ามาสู่วัฒนธรรมพระธาตุพนมในสมัยใดไม่เป็นที่แน่ชัด แต่มีหลักฐานกล่าวถึงในสมัยเจ้าอนุวงศ์แห่งกรุงเวียงจันทน์ในช่วงปี พ.ศ.2350 – 2356 ว่ามีการมอบเครื่องพิณพาทย์และนักดนตรีกลุ่มหนึ่งไว้ เพื่อใช้บรรเลงถวายเป็นพุทธบูชาต่อองค์พระธาตุพนม ดังนั้นลักษณะการบรรเลงพิณพาทย์ห้ามแห่จึงน่าจะมาในช่วงดังกล่าวเช่นกัน นอกจากนี้ยังพบหลักฐานการใช้พิณพาทย์ห้ามแห่ในขบวนแห่ปราสาทผึ้งครั้งที่เจ้าพระยาดำรงราชานุภาพ เดินทางมาตรวจราชการมณฑล ณ พระธาตุพนมในวันที่ 10 มกราคม พ.ศ.2449 ทำให้ทราบได้ว่า พิณพาทย์ห้ามแห่มีบทบาทเป็นดนตรีในขบวนแห่ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวัดพระธาตุพนมมานานแล้ว

ในปี พ.ศ.2562 มีการรวบรวมทองคำครั้งใหญ่เพื่อทำการบูรณะองค์พระธาตุพนมในส่วนยอด เพื่อนำทองคำที่ได้มาหุ้มบริเวณยอดองค์พระธาตุพนมให้มีความสง่างามและเป็นพุทธบูชาต่อองค์พระธาตุพนมซึ่งเป็นທີ່ประดิษฐานพระอัฐกธาตุ (กระดูกส่วนหน้าอก) ของพระบรมศาสดาพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก่อนจะมีพิธียกยอดทองคำขึ้นประกอบบนยอดองค์พระธาตุพนม ได้จัดให้มีการพุทธาภิเษกสมโภชยอดทองคำ และให้มีการแห่ยอดทองคำจากบริเวณทำนาค่านศุลกากร อำเภอธาตุพนม มายังมณฑลพิธีลานหน้าวัดพระธาตุพนมเพื่อประกอบแท่นยกขึ้น ซึ่งพิณพาทย์ห้ามแห่มีบทบาทเป็นดนตรีในขบวนแห่อัญเชิญยอดทองคำเพื่อเฉลิมฉลอง และสมโภชตามอย่างโบราณ ทั้งนี้ได้มีการจัดงานในรูปแบบดังกล่าวถึง 3 ครั้ง ประกอบด้วย พิธีอัญเชิญยอดน้ำค้างทองคำ พิธีอัญเชิญปลียอดทองคำ และพิธีอัญเชิญฐานปลียอดทองคำ แล้วเสร็จในปี พ.ศ.2563 โดยใช้เพลงกลมบรรเลงเป็นเพลงในขบวนแห่ยอดทองคำทั้ง 3 ครั้ง

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร, (2522). **จดหมายเหตุการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุพนม.**
จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธียกฉัตรยอดองค์พระธาตุพนมและ
พระราชพิธีอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุขึ้นบรรจุในองค์พระธาตุพนม.
กรุงเทพฯ. (อวดสำเนา)
- เฉลิมพล อะหาโส, (2557). **การศึกษาวงพินพาทย์เมืองจำปาศักดิ์ สปป.ลาว**
: **กรณีศึกษาบ้านพระพิน.** วิทยานิพนธ์ ศป.ม.(มานุษยดุริยางควิทยา).
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- เฉลิมศักดิ์ พิกุลศรี, (2559). **ดนตรีลาวเดิมยุคจินตนาการใหม่ตั้งแต่ปีคริสต์**
ศักราช 1986. ขอนแก่น : กองทุนวิจัยคณะศิลปกรรมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ชุดาสมร ดิเรกศิลป์, (2559). **วงพินพาทย์ข้าโอกาสพระธาตุพนม.**
วิทยานิพนธ์ ศศ.ม.(ดนตรี).มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ณรงค์ชัย ปิฎกรัษฎ์, (2557). **สารานุกรมเพลงไทย.** นครปฐม : สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ประวิทย์ คำพรหม, (2546). **ประวัติอำเภอธาตุพนม. จัดพิมพ์โดยองค์การ**
บริหารส่วนจังหวัดนครพนม. กภาพสินธุ์ : ประสานการพิมพ์.
- พระธรรมราชา นวรัตน์, 2551. **อรัญญิกนิทาน ตำนานพระธาตุพนม (พิสดาร).**
พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ, (2556). **นครพนม มาจากไหน?.** กรุงเทพฯ : ชนนิยม.
_____, (2553). **ดนตรีไทย มาจากไหน?.** นครปฐม : สำนักพิมพ์
วิทยาลัยดุริยางคศิลป์ มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สมชาติ มณีโชติ, (2554). **พระธาตุพนม : ศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ในมิติด้าน**
สัญลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรม. วิทยานิพนธ์ ปร.ด.(ไทศึกษา).
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระยอดแก้วพุทธชินราช
สกลมหาสังฆปาโมกข์สมเด็จพระสังฆราชแห่งพระราชอาณาจักรลาว,
(2528). กรุงเทพฯ : ม.ท.พ.

พินิจ คำป๋อง, นักดนตรีวงคำป๋องศิษย์วัดพระธาตุพนม (2564, 1 เมษายน).

สัมภาษณ์.

แพ่งพิน บุตรโบล, อดีตเชื้อพระวงศ์เจ้านครจำปาศักดิ์ (2556, 4 ตุลาคม).

สัมภาษณ์.

Grant Evans, (2009). **The Last Century of Lao Royalty**. China :

Silk Type in Garamond Premier Pro.
